

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.4Litija)"1939/1945"

Prejeto: 19. 5. 2011

Tadeja Tominšek Čehulić

mag. zgod., asistentka z magisterijem, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: tadeja.tominsek-cehulic@inz.si

Litija med drugo svetovno vojno: posledice za ljudi

IZVLEČEK

V Litijo je druga svetovna vojna dobesedno zarežala. Znašla se je na območju interesnih sfer dveh okupatorjev, ki sta svoje meje močno branila. Razkosana je med vojno doživela raznoliko vojno nasilje nemškega in italijanskega okupatorja, ki je sprožilo, da se je del prebivalstva pridružil oboroženemu odporu. Ni se izognila niti revolucionarnemu nasilju in razvoju kolaboracije ter njenim krogom nasilja in tako doživela elemente državljanske vojne. Domače prebivalstvo je zato doživelo totalno vojno, saj je bilo tedaj požganih 414 domov, več deset oseb je vojno nasilje zaznamovalo s trajnimi telesnimi poškodbami in drugimi posledicami, utrpelo pa je tudi 967 smrtnih žrtev ali izgubo dobrih 6% prebivalstva, s čimer se je Litija približala slovenskemu povprečju.

KLJUČNE BESEDE

Litija, druga svetovna vojna, okupacija, okupatorsko nasilje, odpor, revolucija, protirevolucija, smrtne žrtve

ABSTRACT

LITIA DURING WORLD WAR II: CONSEQUENCES FOR THE POPULATION

World War II literally cut Litija in half, as the town found itself caught between the spheres of interest of two occupying forces fervently defending their border. Dismembered during the war, Litija was subjected to numerous forms of war violence committed by the German and Italian occupiers, which ultimately stirred a part of the population to join the armed resistance. In a similar vein, not even being able to escape the revolutionary terror and the development of collaboration with the pertaining cycle of atrocities, Litija experienced a civil war. The local population therefore found itself in a total war, with 414 homes burnt down, dozens of people suffering permanent physical disability, disfigurement or other consequences, and 967 casualties. This means that the municipality of Litija lost a little over 6% of its population, which was close to Slovenian average.

KEY WORDS

Litija, World War II, occupation, violence of the occupying forces, resistance, revolution, counter-revolution, casualties

»Hladnokrvno bomo storili vse ...«:¹ okupacija

Hitlerju je zadnjih dvajset let, od poletja 1940 pa neprestano, rojil po glavi prodor na vzhod, v Sovjetsko zvezo. A zaradi Mussolinijevega samovoljnega in neuspešnega pohoda v Grčijo se je bil prisiljen zavarovati še na Balkanu, zato je 6. aprila 1941 – s pomočjo svojih zaveznic – pravzaprav z lahkoto zasedel še Kraljevino Jugoslavijo in s tem Slovenijo. Ob tem *Blitzkriegu* na Balkanu naj bi dotlej zmagovalni Hitlerjev vojaški stroj doživel le majhno prasko s 151 mrtvimi in 392 ranjenimi.² Dotedanji vojni dogodki v Evropi in Hitlerjevo sovraštvo do Slovanov pa so že sami napovedovali, da lahko okupirana Slovenija pričakuje kataklizmo.

Hitler naj bi že konec aprila 1941 v Mariboru z geslom »Napravite mi to deželo zopet nemško« pozval h germanizaciji zasedene dežele, pri čemer se je zaradi maloštevilnih Nemcev na zasedenih ozemljih raje oprl na psevdoznanstveno »vindišarsko« teorijo, ki je na našem prostoru sicer priznavala Slovence, a naj bi jih bila vsaj na Štajerskem večina (manj pa na Gorenjskem) »vindišarjev«, ki jih je treba le še naučiti nemškega jezika.³ Njegovi zastopniki pa so že sredi aprila 1941 v Mariboru nakazali, na kakšen način bodo uresničili njegove zahteve: »V tej deželi, v kateri bo na firerjevo povelje začrtana nova meja, bodo kmalu samo še ljudje, ki se prosto in veselo priznavajo k firerju in velikonemškemu rajhu. Hladnokrvno bomo storili vse, kar je potrebno, da v tem razvoju ne bo nobenih zaostankov. Kajti o tem, da je ta dežela, ko je firer vanjo poslal svojega poverjenika, za vedno nemška, danes na svetu nihče ne dvomi.«⁴ In res so na svojih zasedenih ozemljih, zlasti na Spodnjem Štajerskem, uvedli brezkompromisno okupacijsko politiko, ki je poleg prej omenjene germanizacije predvidela še izgon tretjine domačega prebivalstva in naselitev nemškega prebivalstva na izpraznjeni prostor.⁵

Pred okupacijo naj bi Hitlerja sicer zanimal zlasti mariborski okraj, drugo pa naj bi prepuščal Italiji, a je na koncu zasedel dvakrat več ozemlja kot Italija, ki je bilo obenem industrijsko bolj razvito in bolj obdarjeno z naravnimi viri.⁶

Okupacija Slovenije s strani sosednjih držav, članic sil osi, je aprila 1941 močno zarežala v litijski prostor. Eno od osrednjeslovenskih območij – z Litijo kot nekdanjim upravnim središčem sreza s 15.908 prebivalci leta 1931⁷ – je naenkrat postalo obmejni pas in se je do kapitulacije Italije jeseni

1943 znašlo med dvema različnima okupatorjema, a hkrati s tem tako rekoč na »tromeji«, ko je nemški okupator svoje zasedbeno območje kar po stari deželni meji razdelil na dve upravni enoti. Ob naraščajočem vojnem nasilju je tudi ta položaj vplival na življenje ljudi, saj so lahko mejo prečkali le s prepustnicami, v nasprotnem primeru pa so imele mejne straže ukaz, naj z ljudmi ravnajo strogo.⁸ Prav tako je meja z administrativnimi postopki še otežila gospodarski pretok.⁹

Od tu naprej bomo skušali orisati medvojno dogajanje na celotnem območju, vendarle nam pri tem omejitve postavlja tako gradivo – ki je najbolj bogato za gorenjski del današnje litijske občine – kot dejstvo, da so nemške zasedbene sile iz Polšnika takoj izselile 90% njegovega prebivalstva,¹⁰ še več pa iz Dol pri Litiji.¹¹ Na tem prostoru je doma namreč ostalo le 78 družin,¹² izpraznjeni prostor pa so nemške oblasti naselile z nemškim prebivalstvom,¹³ zato tudi tamkajšnja nemška orožniška postojanka tako rekoč ni več mogla izvajati drugih raznarodovalnih ukrepov nad Slovenci.¹⁴

Razkosanje območja je zagotovo vplivalo na razvoj medvojnih dogodkov. Naj zato najprej opozorimo na glavne podobnosti in razlike med obema okupatorjema in njunima zasedbenima politikama, ki so najpomembneje vplivale na tamkajšnje dogajanje.

Glavnina litijskega območja je pripadla nemškemu okupatorju, ki ga je nemudoma podredil dvema različnima šefoma uprav. Večji del z 10.114 prebivalci¹⁵ je podredil Frantzu Kutscheri (pozneje dr. Friderichu Rainerju),¹⁶ ki je z Bleda »upravljal« Gorenjsko, le manjši del z Dolami pri Litiji in Polšnikom ter njuno okolico pa dr. Sigfriedu Überreitherju,¹⁷ ki je iz Maribora vodil Spodnjo Štajersko.

Mussoliniju je, kljub več poskusom »premikanja« meje v korist ene ali druge strani,¹⁸ Hitlerjeva razdelitev odrezala industrijsko zaledje; tako mu je od litijskega konca ostal ruralni prostor na meji med Dolenjsko in Posavskim hribovjem v okolici Gabrovke pri Litiji. Mussolini se je moral taki razdelitvi ukloniti, na svojem zasedenem ozemlju pa so italijanske zasedbene sile začrtale tudi drugačno okupa-

¹ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 27.

² Gellately, *Lenin, Stalin and Hitler*, str. 398.

³ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 13. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna*, str. 731.

⁴ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 27.

⁵ Prav tam, str. 13–17.

⁶ Godeša, Tominšek Čehulič, Fašistično nasilje, str. 184.

⁷ *Krajevni leksikon*, knjiga II, str. 253–256.

⁸ ARS, AS 1603, šk. 80, I/1, Politični komisar v Litiji, An alle Bürgermeister, 16. 5. 1941; šk. 830, IV, dok. 23.

⁹ ARS, AS 1603, šk. 80, mapa I/1, Politični komisar v Litiji, An alle Bürgermeister, 7. 7. 1941. AS 1603, šk. 836, Šmartno pri Litiji, 10. 7. 1942.

¹⁰ ARS, AS 1827, šk. 56, /1c, dok. a, Litija, 24. 6. 1945.

¹¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna*, str. 203, 407–409.

¹² Prav tam, str. 407–409.

¹³ Prav tam, str. 673–766.

¹⁴ ARS, AS 1827, šk. 56, /1c, dok. b, Litija, 24. 6. 1945.

¹⁵ Gemeinde- und Ortschaftsverzeichnis, str. 32–42.

¹⁶ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 10.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ARS, AS 1603, šk. 830, I/5, dok. 1005, 2. 6. 1941.

Kresnice leta 1940 (Martin Brilej: Spomin na Litijo, str. 79).

cijsko politiko kot Nemčija. Njihovi načrti so predvidevali poitalijančenje Slovenije na daljši rok, zato so zasedenim ozemljem, ki so jim nadelili ime Ljubljanska pokrajina, podelili omejeno (kulturno) avtonomijo. Z absolutnim nasiljem, ki je bilo podobno tistemu nemškega okupatorja, pa so začeli nekaj pozneje; zlasti od pomladi 1942 po razmahu odporniškega gibanja v Ljubljanski pokrajini.¹⁹ Italija si je, nasprotno kot nemški okupator, zasedena ozemlja že maja 1941 priključila, kar je bilo v nasprotju z mednarodnim pravom,²⁰ a teh ozemelj kljub temu ni štela za nacionalno ozemlje. Priključila jih je predvsem iz strahu pred širjenjem nemškega vpliva na »pridobljenih iredentističnih ozemljih«²¹ v zaledju Gorice in Trsta,²² še vedno pa je obdržala policijsko in carinsko »rapalsko« mejo.²³ Po drugi strani je agresivnejši nemški okupator brez formalnopravne priključitve zasedena ozemlja administrativno povsem prilagodil bližnjim avstrijskim pokrajinam.²⁴

Med drugo svetovno vojno je litijsko območje zaznamovala lega na meji interesnih sfer dveh okupatorjev. Do kapitulacije Italije je bil njen del pod nemškim okupatorjem močno varovan in nadzorovan prostor, tako da so sem le stežka – a

vztrajno – prodirali politični tokovi in ideje. Partizansko gibanje se je začelo tam sidrati s spodbudo iz Revirjev od januarja 1942 dalje in se do konca vojne ni prekinilo.²⁵ Zaradi nasilne nemške zasedbene politike in dejstva, da je bil litijski konec zaradi meje prepreden z nemškimi policijskimi enotami,²⁶ pa tam ni nastala »avtohtona« partizanska enota. Trd oreh sta meja in Sava pomenili tudi za vojaške načrte Glavnega štaba slovenske partizanske vojske, saj je skušal na tem prostoru večkrat prodirati na Štajersko in obratno, kar mu ni uspelo.²⁷ Glede na to, da nemške oblasti načeloma niso pristajale na sodelovanje s Slovenci, se niti domače protipartizansko oziroma protirevolucionarno gibanje dolgo ni moglo ukoreniniti. Njegov razvoj je potekal še počasneje kot razvoj partizanskega gibanja in tako so šele od decembra 1944 dalje na Litijskem vzniknile prve postojanke Gorenjskega domobranstva.²⁸ Južni del občine, ki je pripadel Italiji, pa je doživel podoben razvoj dogodkov, kot jim je bila na splošno priča Ljubljanska pokrajina: odpor dela prebivalstva okupatorju, okupatorsko in revolucionarno nasilje, protirevolucijo in medсловenski spopad.

¹⁹ Več o tem: Ferenc, *Fašisti brez krinke*.

²⁰ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 9.

²¹ Burgwyn, *Imperij*, str. 57.

²² Godeša, Tominšek Čehulič, *Fašistično nasilje*, str. 184.

²³ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 11.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Deželak Barič, *Komunistična partija*, str. 112–113, 169, 181–182, 266–267.

²⁶ DLRS, knjiga III, dok. 169, str. 420.

²⁷ DLRS, knjiga III, dok. 43, str. 83–84; dok. 133, str. 313.

²⁸ Kokalj Kočevar, *Gorenjski domobranec*, str. 28–29.

*Delež žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941–1946) glede na število prebivalstva (po popisu l. 1931) posameznih naselij občine Litija:*²⁹

Naselje	Število prebivalstva ³⁰ (l. 1931)	Število smrtnih žrtev ³¹ (1941–1946)	Delež žrtev/prebivalstvo (%)
Dole pri Litiji	1504	51	3,4
Gabrovka	2130	168	7,9
Litija	7131	520	7,3
Šmartno pri Litiji	4141	130	3,1
Vače	1002	98	9,7
Skupaj	15.908	967	6,1

Vrsta nasilnih vojnih dogodkov Litije z okolico ni pustila ob strani, saj je bilo med vojno požganih 414 domov,³² več deset oseb je vojno nasilje zaznamovalo s trajnimi telesnimi poškodbami in drugimi posledicami,³³ to območje pa je utrpelo tudi dobrih 6% vojnih in povojnih žrtev, s čimer se je približalo slovenskemu povprečju (s 6,4% žrtev).³⁴

*Vojni status žrtev iz občine Litija:*³⁵

Vojni status	Število žrtev
Neugotovljen vojni status	100
Aktivist OF	35
Civilist	351
Domobranec	72
Raztrganci (sodelavci nemške policije)	5
Gorenjska samozaščita	45
JA	2
Jugoslovanska kraljeva vojska	1
Jugoslovanski orožnik	1
Nemška vojska	86
NOV in POJ	4
NOV in POS	248
Partizanski dezertar	2
Policija Ljubljanske pokrajine (Hacin)	2
Sodelavec domobrancev	1
Sodelavec partizanskega gibanja	4
Vaški stražar (MVAC)	8
Skupaj	967

»Litija – končno svobodna!«³⁶ nemški prebivalci v zasedbeni upravi in njihova vloga pri raznarodovanju

Dnevi pred nemško zasedbo Litije in neposredno po tem so tesno povezani z njenim nemškim prebivalstvom. Po popisu leta 1931 naj bi na Litijem živel 117 oseb nemške narodnosti, ki so bile tam pomemben nosilec ekonomske moči.³⁷

Nemško prebivalstvo se je od srede tridesetih let združevalo v na videz neškodljivem nemškem kulturnem društvu z imenom Švabsko-nemška kulturna zveza (Schwäbisch-deutsches Kulturbund), ki pa na predvečer druge svetovne vojne ni moglo več prikrivati naklonjenosti nemškim težnjam in je bilo dodobra nacificirano, kar je bilo tudi že zaznati v litijemskem javnem življenju. Prav tako ni bilo moč spregledati tujih nemških strokovnjakov v predilnici Litija, ki so tam vodili nemško celico Kulturne zveze.³⁸ Vsaj ta del litijskega prebivalstva je bil naklonjen nemški zasedbi in jo je pozdravil kot osvoboditev.³⁹

Kot drugod po Štajerskem se je del litijskega nemškega prebivalstva po državnem udaru v Beogradu 27. marca 1941 umaknil v Avstrijo, nato pa ob pripravah na okupacijo odigral pomembno vlogo.⁴⁰ Verjetno najpomembnejši med njimi je bil direktor litijske predilnice, sicer sudetski Nemec, Joseph Donth, ki je bližnjim naznanil, da se iz Avstrije kmalu vrne v novo nemško Litijo, in res je nato med vojno odigral vidnejšo vlogo v nemški zasedbeni upravi.⁴¹

Občine so bile na nemškem okupacijskem območju edine upravne enote, ki jih nemške oblasti niso nameravale ukiniti, temveč so jih želele le

²⁹ Smrtne žrtev, INZ.

³⁰ Krajevni leksikon, knjiga II, str. 253–256.

³¹ Smrtne žrtve, INZ.

³² *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 252.

³³ ARS, AS 1827, šk. 56, I/1a, Seznam vojne škode in žrtev, Litija. Pungerčar, Žrtve, str. 348.

³⁴ Smrtne žrtve, INZ.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Župančič, Okupator v Litiji, str. 24.

³⁷ Prav tam.

³⁸ ARS, AS 1827, šk. 56, I/5/č, Seznam Volksdeutscherjev v Litiji, 19. 7. 1945.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Ferenc, Nemška okupacija Celja, str. 131.

⁴¹ Župančič, Okupator v Litiji, str. 22.

prilagoditi upravi sosednjih avstrijskih pokrajin.⁴² V primeru da dotedanjih slovenskih županov ob okupaciji niso odstranili člani Kulturne zveze ali od njih imenovani nemški okrajni glavarji, so to v skladu z nemško zasedbeno politiko do lokalnih skupnosti storili nemški politični komisarji, ki so zatem imenovali nove župane.⁴³ V Litiji so sprva županstvo podelili upravniku posestva Slatna, ing. Ernestu Puschmannu,⁴⁴ po rodu iz Planine pri Rakeku, vendar so ga novembra 1941⁴⁵ odnesle tudi v nemških očeh sporne trgovske malverzacije. Sledil mu je že omenjeni direktor Predilnice Litija in vodja tamkajšnje celice Kulturne zveze Joseph Donth.⁴⁶

Po nemški zasedbi Litije je članstvo v Kulturni zvezi naraslo – verjetno tudi iz preračunljivosti – za približno tretjino, in sicer na 62 članov.⁴⁷ V nemški zasedbeni upravi je sodeloval le manjši del nemškega prebivalstva Litije, po večini pa naj bi sicer vsaj idejno-politično ali gospodarsko podpirali nemške cilje.⁴⁸ Poleg prej omenjenih županov ing. Ernesta Puschmanna in Josepha Dontha ter prvega župana Šmartna pri Litiji Ota Strzelbe,⁴⁹ ki so na svojih območjih izvrševali nemške raznarodovalne ukrepe, je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) neposredno po vojni obtoževala sodelovanja pri raznarodovanju (vključno z nekaj kočevskimi Nemci) še vsaj 3 domačine, vsi pa naj bi se še pred koncem vojne umaknili iz Slovenije.⁵⁰ Le eden litijskih *volksdeutscherjev* naj bi se priključil neposredno nemškemu gestapu in bil vojaško aktiven.⁵¹ Kar se tiče medvojnega obračuna z družinami, ki naj bi bile včlanjene v Kulturno zvezo, so partizanske enote ustrelile domačino, katere oče naj bi bil izrazito pronemško usmerjen in so ga oblasti pozimi leta 1945 izgnale v Avstrijo, zanjo pa v dokumentih ni najti podatka o njeni angažiranosti med vojno.⁵²

Nekaj nemških družin pa je podpiralo partizanstvo, kot denimo družina zdravnika Franca Lebin-

gerja, ki je partizane oskrboval s sanitetnim in drugim materialom.⁵³

Dokumenti KUZOP iz julija 1945 sicer pričajo, da se je le manjši del nemškega prebivalstva Litije še pred koncem vojne z nemškimi enotami umaknil v Avstrijo. Šlo je za tiste, ki so bodisi sodelovali pri okupatorjevih raznarodovalnih ukrepih ali pa so bili družinski člani slednjih. Za nekaj posameznikov je omenjena komisija vedela, da so se razselili po Sloveniji, nekaj družin ali posameznikov, zlasti tistih, ki so med vojno podpirali partizanstvo, pa je bilo poleti 1945 še doma, le eden pa naj bi bil v tistem trenutku priprt. Vendarle so se člani komisije zavedali, da držijo pristojne oblasti usodo *volksdeutscherjev* v tajnosti,⁵⁴ zato ji tudi danes težko sledimo. Na načelni ravni je domače Nemce in pronemško usmerjene Slovence po avnojskih, a tudi v duhu potsdamskih sklepov namreč čakala izselitev iz Slovenije.⁵⁵ Del so jih oblasti res izgnale s transportom 20. decembra 1945 prek Podrožce v Avstrijo, pri čemer seznam izgnanih priča, da je šlo zlasti za ženske in otroke,⁵⁶ medtem ko je usoda večine njihovih mož in očetov zavita v temo.

»Govorice o bodoči preselitvi se širijo ...«:⁵⁷ nasilni ukrepi zasedbene uprave

Nemškemu okupatorju se je očitno zelo mudilo s ponemčenjem svojih zasedenih ozemelj, saj je sam državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler že aprila 1941 predvidel le petmesečni rok, v katerem naj bi izgnali vsakega tretjega Slovence, na izpraznjeni prostor pa množično naselili nemško prebivalstvo.⁵⁸ Načrt jim sicer tako zaradi različnih pogledov nacističnega vodstva na to vprašanje kot tudi poznejšega razmaha partizanskega gibanja ni uspel v celoti.⁵⁹ Poleg Obsotelja je izgon najbolj prizadel Posavje,⁶⁰ še posebej njegov štajerski del, v katerega sega tudi litijska občina s Polšnikom in Dolami pri Litiji, kamor je nemški okupator nato strnjeno naselil nemško prebivalstvo.⁶¹ Prvi so bili na udaru intelektualci in duhovščina, nato tisti, ki so jih želeli na ta način hitro ponemčiti, nato pa še sorodniki in podporniki parti-

⁴² Ferenc, *Nemška okupacija Celja*, str. 31.

⁴³ Ferenc, Godeša, *Slovenci pod nacističnim*, str. 187.

⁴⁴ ARS, AS 1827, šk. 56, I/e, I/11, dok. 5746: Ernest Puschmann, roj. 27. 3. 1902 v Planini pri Rakeku, inženir gozdarstva. Potem ko so ga odstavili kot župana Litije, se je menda umaknil v bližino Ormoža.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Litijski zbornik, str. 23, 24. AS 1827, šk. 56, I/č: Joseph Donth, roj. 20. 7. 1895, bival v Gradcu pri Litiji. Ob koncu vojne je pobegnil v Nemčijo.

⁴⁷ ARS, AS 1827, šk. 56, I/5a, Seznam kulturbundovcev v Litiji, 19. 7. 1945.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ ARS, AS 1827, šk. 56, I/č, I/11, dok. 3045: Oto Strzelba, roj. 1894, bival v Grbinu.

⁵⁰ AS 1827, šk. 56, I/1d, Litija, 23. 10. 1945, dok. 0-2273. I/4č, Seznam kulturbundovcev v Litiji. Mobilizacija Gorenjcev, str. 302.

⁵¹ ARS, AS 1827, šk. 56, I/4a, Seznam Gestapovcev v Litiji, dok. 3838.

⁵² ARS, AS 1827, šk. 56, I/5a, Seznam kulturbundovcev v Litiji, 19. 7. 1945.

⁵³ ARS, AS 1827, šk. 56, I/5a, Seznam kulturbundovcev v Litiji, 19. 7. 1945: dr. Franc Lebing, roj. 22. 11. 1903, bival v Gradcu pri Litiji.

⁵⁴ ARS, AS 1827, šk. 56, I/5č, Seznam petokolonašev, 16. 7. 1945, dok. 3835, Seznam Volksdeutscherjev, 19. 7. 1945, dok. 5173.

⁵⁵ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 363.

⁵⁶ ARS, AS 1931, šk. 1062, Izseljeni volksdeutscherji, Ljubljana okolica.

⁵⁷ ARS, AS 1603, šk. 836, Šmartno pri Litiji, 10. 7. 1942.

⁵⁸ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 13.

⁵⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna*, str. 273, 290–332, 343.

⁶⁰ Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 13–14. Jesenšek, Gestapo, str. 81–82.

⁶¹ Ferenc, *Izgnanci*, str. 33.

[illegible]

Dokument o izgonu partizanske družine (ARS, AS 1603, šk. 829, II/1943, Litija, 10. 8. 1943).

zanov.⁶² Že junija 1941 pa so nemške oblasti v Hartheimu pri Linzu »evtanazirale« vsaj 6 domačinov, oskrbovancev hiralnic, ki so jih tja izgnali nemudoma po zasedbi s približno 600 drugimi oskrbovanci.⁶³ Del prebivalstva Litije pa se je prav tako kot drugod na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem pred nemškim nasiljem izselil v Ljubljansko pokrajino.⁶⁴

Vsaj 114 prebivalcev litijske občine je nato do konca vojne umrlo v izgnanstvu in nemških koncentracijskih taboriščih ter za njihovimi posledicami.⁶⁵

Nemške okupacijske oblasti so na Litijskem še poostrele ukrepe nad prebivalstvom, ko so zaznale odpornost vrenje. To se je prvič dogodilo po boju na Tisju s partizani 2. grupe odredov, ki je konec decembra 1941 nemške sile na Litijskem prvič resno vznemiril. S hišnimi preiskavami, aretacijami in streljanjem podpornikov partizanskega gibanja (žrtve trije domačini) ter ostrejšim nadzorom nad prebivalstvom kakor tudi z okrepitevijo vojaških enot so nemudoma zatrli vsakršno možnost razmaha oboroženega odpora. O tem so v Litijo novice že nekaj časa prihajale z druge strani nemško-italijanske meje, od koder je bilo tedaj slišati tudi že streljanje.⁶⁶

Naslednje obdobje zaostrenega nasilja na nemškem zasedbenem območju Litije pa je bilo čutiti spomladi in poleti 1942 za časa velike italijanske ofenzive na drugi strani meje,⁶⁷ ko so nemške sile s hišno preiskavo in ubojem gospodarja v Osredku, torej v hiši na meji z italijansko okupacijsko cono, ponovno odkrile in nato z aretacijo še treh njegovih sodelavcev zopet skušale zatreti partizanstvo.⁶⁸ Medtem so na Gabrovškem italijanske sile tedaj postrelile vsaj štirinajst civilistov, izganjati pa so jih začele tudi v taborišča, kjer sta umrla vsaj dva.⁶⁹

Italijanske zasedbene oblasti so za časa velike ofenzive, ki je na gabrovškem koncu potekala prve dni septembra 1942, civiliste praviloma pustile pri miru in se zanimale zlasti za partizanske enote. Od delki vaških straž s Primskovega, ki so bili sestavljeni tudi iz domačinov iz Gabrovke in so tisti čas začeli prodirati na gabrovški konec, so bili sprva ravno tako usmerjeni na partizanske enote in njihove podpornike, nato pa so sodelovali pri interniranju domačega prebivalstva v italijanska koncentracijska taborišča.⁷⁰

Na nemškem okupacijskem območju pa je v nemških hajkah, v zaporih in streljanjih življenje izgubilo 48 civilistov, ki so bili doma v gorenjskem delu litijske občine, in 5 iz njenega štajerskega dela.⁷¹

»Smo bili prepričani, da bo prišla II. grupa odredov na Štajersko ...«:⁷² odpor okupatorjem

Nemške sile so torej močno nadzorovale obmejni pas in budno spremljale poročila o dogajanju na italijanski strani predvsem v obdobju italijanske poletne ofenzive leta 1942, ko je bilo veliko možnosti, da bi odpor na nemški strani dobil dodatno vzpodbudo iz Ljubljanske pokrajine.⁷³ Vodstvo partizanskega gibanja je sicer konec zime 1941 in spomladi 1942 sestavilo ambiciozni ofenzivni načrt, ki je predvideval osvoboditev območja med Savo in Karavankami ter Kamniškimi planinami. Ob tem naj bi se partizanske enote premaknile z Dolenjske na Štajersko prav med Zalogom in Litijo, zasedle prometne poti, ki vodijo od tam na Gorenjsko, in s tem onemogočile prodor nemških sil.⁷⁴ In res se je maja 1942 dogodil naslednji večji spopad 2. grupe odredov z nemškimi enotami na Jančah, ki je ostal partizanom v zavesti kot prvi resnejši spopad na tistem koncu, ki pa se je zopet končal z umikom partizanskih enot na italijansko stran in 17 žrtvami, od katerih ni bil nobeden domačin.⁷⁵ Tako je še poleti 1942 litijski župan Joseph Donth takole poročal o vzdušju v Litiji: »Medtem ko se domače prebivalstvo v okolici Kamnika, v Tuhinjski dolini, Lukovici, Blagovici, Krašnji in Moravčah ter drugih občinah okrožja ves čas pridružuje partizanom in jih v vsakem pogledu podpira, to ni primer v Litiji in v okoliških občinah. Ugotoviti moramo prav nasprotno, da je doslej domače prebivalstvo prijavilo še vsako partizansko akcijo na tem območju in samo zato je bilo mogoče izvesti učinkovito obrambno akcijo. Pretežni del prebivalstva torej ne goji simpatij do partizanov, zato jih še posebej hudo prizadene poostreitev ukrepov.«⁷⁶ Kljub temu pa jih je poleti 1942 očitno vznemirilo tudi dejstvo, da so partizani od konca maja 1942 »južno od občinske meje«⁷⁷ obvladali širše območje od Sostrega do Mirenske doline,⁷⁸ saj je Javorje obiskal sam Rösener, da bi si ogledal obrambna dela v obmejnem pasu.⁷⁹ Pomirili so se šele na začetku septembra 1942, ko so

62 Prav tam.

63 Prav tam. Več o tem: Zločin v Novem Celju, Žalec, 1999.

64 ARS, AS 1603, šk. 835, III, Šmartno pri Litiji, 15. 12. 1941.

65 Smrtne žrtve, INZ.

66 AS 1603, šk. 836, II, Litija, 26. 1. 1942. Jesenšek, Gestapo, Litijski zbornik, str. 82.

67 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Litija, b, Vsem gospodom županom in orožništvu, nedatirano. DLRS, knjiga II, dok. št. 110, str. 312–313.

68 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Šmartno pri Litiji, 17. 7. 1942. Jesenšek, Gestapo, str. 85.

69 Smrtne žrtve, INZ.

70 Jerič, Gabrovka, str. 324.

71 Smrtne žrtve, INZ.

72 DLRS, knjiga 3, dok. 43, str. 83.

73 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Litija, 26. 1. 1942.

74 Ferenc, *Ljudska oblast*, I, str. 93–94.

75 Edvard Kocbek, *Tovarišija*, str. 25–26. Poglajen Franc, Gremo na Štajersko, str. 22–23.

76 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Litija, 13. 7. 1942.

77 Prav tam.

78 Ferenc, *Ljudska oblast*, I, str. 171–172, 179, 234.

79 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 15. 8. 1942.

Razglas streljanja talcev v Lescan 15. 1. 1944, med katerimi sta tudi dva Litijana (ARS, AS 1890, mapa 2, Razglas, 15. 1. 1944).

italijanske sile ponovno obvladale ozemlje pod partizanskim nadzorom, zajete partizane pa postrelile.⁸⁰ Odtlej je vodstvo partizanskega gibanja to območje dodelilo Zapadnodolenjskemu odredu, ki je po prodoru na vzhod pozno jeseni 1942 z eno od enot le vzdrževal stik z Gabrovko pri Litiji.⁸¹

Prvih 17 domačinov, ki so sodelovali v partizanskih enotah, je padlo leta 1942, pri čemer so življenja izgubili v glavnem drugod po Ljubljanski pokrajini in ne doma, medtem ko so tedaj partizanske enote tudi že obračunale s prvimi petimi lastnimi borci, kasneje pa še s tremi.⁸² Do konca vojne so domačini, pridruženi raznim slovenskim partizanskim enotam, prav tako po večini izgubljali življenja drugod po Sloveniji.⁸³

»Nasprotja med belimi in rdečimi naraščajo«:⁸⁴ revolucija in protirevolucija

Ideološka nasprotja med obema domačima sprtima taboroma, partizanskim in protipartizanskim, so

se v Ljubljanski pokrajini do konca zaostila med omenjeno italijansko ofenzivo poleti 1942, ko so italijanske enote na Notranjskem in Dolenjskem do skrajnosti povečale nasilje nad civilnim prebivalstvom, po pomladanskih in poletnih mesecih partizanskih zmag pa je tam prišlo tudi do porasta revolucionarnega nasilja. Protipartizanski tabor je nato stopil pod okrilje italijanskega okupatorja, ki ga je oborožil in organiziral v vaške straže.⁸⁵ To se je dogodilo tudi na južnih mejah litijske občine, ko je spor iz ideološko-propagandnih spopadov, ki so bili na pomlad 1942 že kar ostri,⁸⁶ prerasel v oborožen medsebojni obračun.

V Šmartnu pri Litiji je sicer že decembra 1941 odmeval dogodek, ko so partizani v Javoru pri Dobrunjah ustrelili gostilničarja, saj je bila njegova hiša le 500 m oddaljena od nemške meje, toda truplo je ležalo na nemški strani.⁸⁷ Do pojava revolucionarnega nasilja na južnih mejah litijske občine, ki je spadala pod Ljubljansko pokrajino, pa vendarle lah-

⁸⁰ ARS, AS 1603, šk. 836, II, Šmartno pri Litiji, 5. 9. 1942.

⁸¹ *Domicili*, str. 290.

⁸² Smrtne žrtve, INZ.

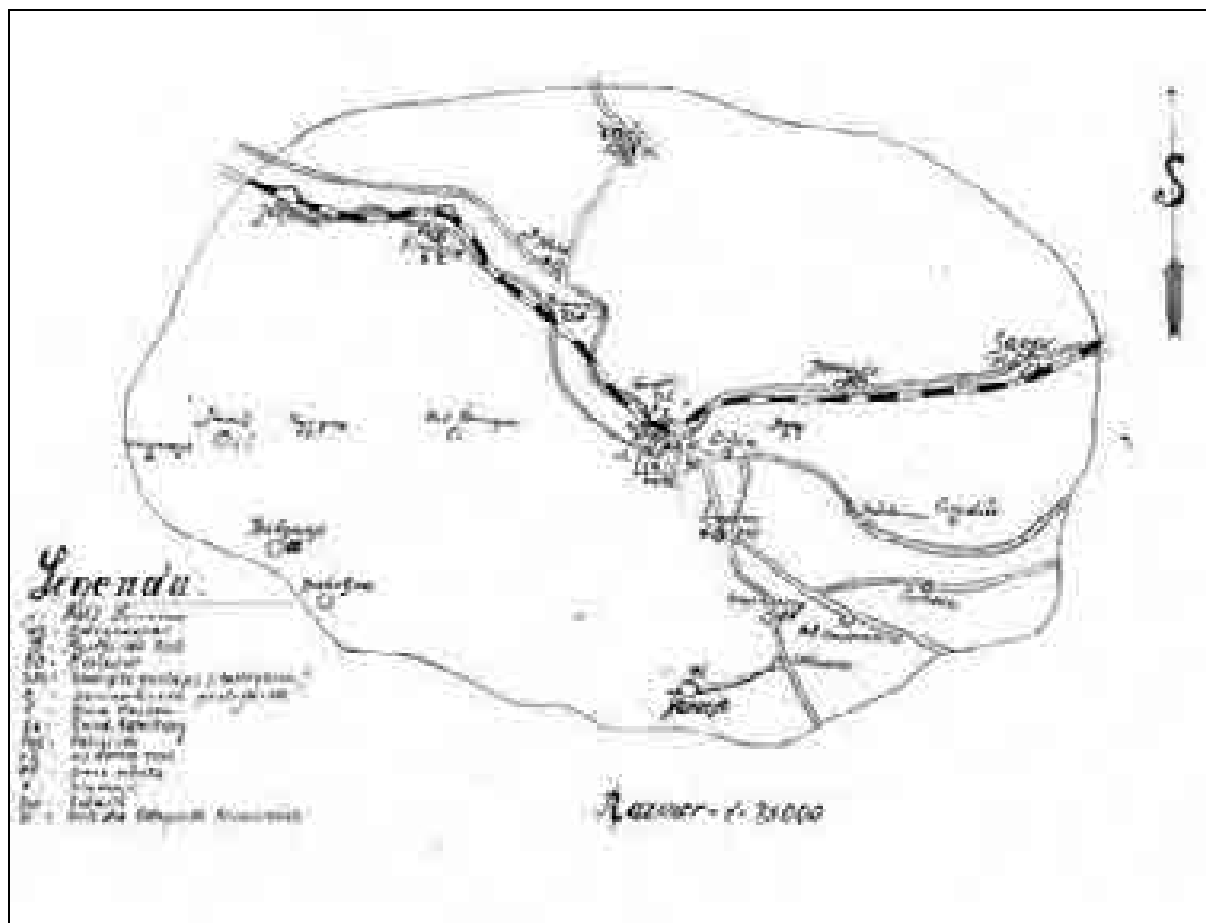
⁸³ Smrtne žrtve, INZ.

⁸⁴ ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 3. 10. 1942.

⁸⁵ Več o tem: Mlakar, Slovensko domobranstvo. Ferenc, *Ljudska oblast*, I, str. 352–359.

⁸⁶ ARS, AS 1912, Vesti, šk. 5, a.e. 13, Sv. Križ pri Litiji, dok. II 0243683, II 0243690. 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 3. 10. 1942.

⁸⁷ ARS, AS 1603, šk. 835, III, Šmartno pri Litiji, 17. 7. 1942.

Zemljevid nemških in domobranskih postojank v okolici Litije, nedatiran (ARS, AS 1827, šk. 56, I/1č.)

ko govorimo šele zatem, ko so partizani spomladi 1942 zavzeli širša ozemlja ob nemško-italijanski meji, nato pa poleti postavili na območju 2. grupe odredov vse svoje nasprotnike zunaj zakona in jim zagrozili s smrtno kaznijo.⁸⁸ Dokler italijanske sile niso na začetku septembra 1942 tja prodrle s svojo veliko ofenzivo in jim teh ozemelj zopet iztrgale iz rok, so partizanske enote vse do pozne jeseni obračunale z vsaj 12 civilisti, dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki partizanskega gibanja med domačini.⁸⁹

Konec avgusta 1942 so tudi na nemškem zasedbenem območju Litije občinske oblasti izvedele za zaostrovanje konflikta med Slovenci na italijanski strani in da prihaja na območje Gabrovke pri Litiji protipartizanska formacija iz okolice Novega mesta.⁹⁰ Bil je lažni Štajerski bataljon, ki je menda poleti 1942 na gabrovškem območju obračunal s tremi ženskami.⁹¹ Kot smo že omenili v prejšnjem poglavju, so bile vaše straže s Primskovega na

Gabrovškem dejavne zlasti septembra 1942, ko so med domačini obračunale z vsaj enim⁹² aktivistom partizanskega gibanja. Tik pred tem, ko bi si ti organizirali postojanko v Gabrovki pri Litiji, pa jih je razgnala Gubčeva brigada, a so odtlej tamkaj zadali partizanskim sodelavcem še vsaj tri žrtve.⁹³

Čeprav je župan Šmartnega pri Litiji 9. januarja 1943 poročal, da se je dva dni prej na meji pojavila skupina »belogardistov« iz Novega mesta, ki so jim nato obmejni organi dovolili prehod čez mejo, da so se nastanili v Šmartnu pri Litiji,⁹⁴ je bil medsebojni konflikt domačih nasprotnih strani, ki je tedaj tlel tudi že na nemški strani,⁹⁵ bolj opazen šele po nastopu gorenjskega, natančneje litijskega domobranstva konec leta 1944. Slednjega so organizirali domobranci iz Vodice, a so se mu kmalu priključili tudi domačini; tako je postojanka že dober teden po

⁸⁸ DLRS, knjiga II, dok. št. 110, str. 312–313.

⁸⁹ Smrtne žrtve, INZ.

⁹⁰ ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 29. 8. 1942.

⁹¹ Jerič, Gabrovka, str. 321.

⁹² Seznam žrtev, INZ.

⁹³ Jerič, Gabrovka, str. 325.

⁹⁴ ARS, AS 1603, šk. 836, II, Šmartno pri Litiji, 9. 1. 1943.

⁹⁵ ARS, AS 1603, šk. 835, B, Razna poročila za leto 1942, Šmartno pri Litiji, 19. 3. 1942. AS 1603, šk. 836, II, Kresnice, 15. 1. 1943. AS 1603, šk. 829, I/1943, Litija, 1. 6. 1943.

ustanovitvi štela 82 mož. Januarja 1945 je v Kresnicah in na Vačah organizirala še dve novi postojanki.⁹⁶ Dotlej je namreč partizanska stran tamkaj obračunala z vsaj 39 dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki med civilisti.⁹⁷ Gorenjsko domobranstvo, ki mu nemške vojaške oblasti formalno niso dovoljevale samostojnih akcij, je bilo v sodelovanju z nemškimi enotami dejavno in nasilno zlasti proti partizanskim enotam ter njihovim sodelavcem. Med domačini, ki so sodelovali v partizanskem gibanju, je tako v neposrednem spopadu z gorenjskimi domobranci življenje izgubilo 13 oseb. V omenjenih spopadih ali po zajetju pa je padlo 8 litijskih domobrancev.⁹⁸

Na začetku leta 1944, ko je bila partizanska vojska zaradi koncentriranja nemških sil v Zasavju v defenzivi, po veliki nemški jesenski ofenzivi leta 1943 pa je tudi na litijskem koncu izgubila mnogo borcev, je bilo na Gabrovškem opaziti porast skrivaštva, dezertacij in prestopov v domobranstvo.⁹⁹ Odtlej so nemške okupacijske oblasti tudi zaostrovale nasilje nad domačim civilnim prebivalstvom, saj je do konca vojne vsaj 80 civilistov izgubilo življenje v nemških hajkah.¹⁰⁰ Februarja 1945 pa so nemške sile na tem koncu začele še z novo ofenzivo, med katero so partizanske enote zopet poskusile prodreti čez Savo, a so jim med drugim to onemogočale tudi domobranske sile, ki so bile trdno usidrane v Moravčah pri Gabrovki, zato je partizanski Glavni štab aprila 1945 to namero dokončno opustil.¹⁰¹ V vseh teh konfliktih je v bližnji in daljni okolici litijske občine od domobranske krogle padlo 35 domačih partizanov in 12 sodelavcev partizanskega gibanja, naslednjih 9 partizanov pa, ko so te enote sodelovale v nemških akcijah.¹⁰² Od domačinov, vključenih v domobranske enote, pa je tako rekoč vseh 13 izgubilo življenje v Suhi krajini.¹⁰³

Drugi gabrovški in litijski domobranci so vojno sicer preživeli in se umaknili na avstrijsko Koroško, a so jih britanske vojaške oblasti neposredno po koncu vojne vrnile. V Sloveniji so povojne komunistične oblasti brez sodnega postopka pobile 53 domobrancev z Gabrovškega in 37 litijskih domobrancev kakor tudi 8 civilistov.¹⁰⁴

»Sporočite mi število moškega prebivalstva ...«:¹⁰⁵ mobilizacija Slovencev v nemško vojsko

Nemške zasedbene oblasti so leta 1942 začele z mobilizacijo slovenskih mož v redno nemško vojsko in druge uniformirane oddelke, čeprav je bilo to v nasprotju z mednarodnim vojnim pravom.

Na Gorenjskem (s 183.464 prebivalci)¹⁰⁶ so po nekaterih zmernejših ocenah mobilizirali več kot 8000 mož,¹⁰⁷ torej več kot 4% prebivalstva. Tam so sicer mobilizirali zmerneje kot na Spodnjem Štajerskem, kajti niso mobilizirali mož, ki so bili zaposleni v podjetjih, pomembnih za vojno proizvodnjo (niti tistih, zaposlenih na železnici),¹⁰⁸ kar je opaziti tudi na Litijem.¹⁰⁹

Župani so od januarja 1942 dalje pripravljali popis in število mož, rojenih med letoma 1897–1925; neodvisno od tega, komu so nemške zasedbene oblasti podelile državljanstvo ali ga včlanile v Koroško ljudsko zvezo.¹¹⁰ Na Litijem so za omenjene letnike našli približno 2000 mož, primernih za nemško vojaško službo.¹¹¹ Z naborom naj bi začeli jeseni 1942 z letnikoma 1923 in 1924¹¹² – v Litiji in okolici denimo novembra 1942 –, leta 1943 pa so ga razširili vse do letnika 1920.¹¹³ Župan Smartnega pri Litiji je o naboru sicer poročal, da se je nanj odzvalo med 97 in 100% vseh nabornikov letnika 1923 in 1924,¹¹⁴ avgusta 1943 pa naj bi se v Kresnicah odzvali vsi naborniki letnika 1926.¹¹⁵ Vseh oseb s seznama seveda niso uspeli vpoklicati, a o tem, koliko so jih, dokumenti molčijo. Vemo le, da so jih del oprostili,¹¹⁶ del pa se je vpoklicu izognil tudi z odhodom v partizane, kar je storilo vsaj 158 mož z Litijskega,¹¹⁷ nekateri pa so pobegnili v Ljubljansko pokrajino.¹¹⁸ Kljub vsemu je bil na Litijem (podobno kot na Štajerskem) zaradi začetnega okupatorskega terorja umik k partizanom sprava težak, kar je opazilo tudi partizansko gibanje, ko se je tedaj ukvarjalo z vprašanjem lastne mobilizacije.¹¹⁹

¹⁰⁵ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Politični komisar Kamnik občinskim komisarjem, 30. 1. 1942.

¹⁰⁶ Slovenska novejša zgodovina, str. 792.

¹⁰⁷ Dežman, Niso jih uklonili, str. 13.

¹⁰⁸ Prav tam.

¹⁰⁹ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Občina Litija, 19. 11. 1942.

¹¹⁰ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Politični komisar Kamnik občinskim komisarjem, 30. 1. 1942; Amtsvermerk, 7. 2. 1942.

¹¹¹ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Litija, 3. 2. 1942.

¹¹² ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Gradec, 8. 10. 1942.

¹¹³ ARS, AS 1603, šk. 842, I/2, Litija, 12. 11. 1942; Zustellschein, 11. 11. 1942, Musterungsplan, 5. 1. 1943.

¹¹⁴ ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 21. 11. 1942.

¹¹⁵ ARS, AS 1603, šk. 836, II, Kresnice, 6. 8. 1943.

¹¹⁶ ARS, AS 1603, šk. 842, I/2, Župan Litije, 11. 1. 1943, 15. 2. 1943.

¹¹⁷ ARS, AS 1603, šk. 814, IV, Prijave dezertarjev v občini Litija 1943–1945; šk. 835, III/2, Prostovoljni prebegi k partizanom v občini Litija, nedatirano.

¹¹⁸ Lončar, Bog z nami, str. 29.

¹¹⁹ DLRS, knjiga 3, dok. 168 in 169.

⁹⁶ Kokalj, *Gorenjski domobranec*, str. 25, 31, 35.

⁹⁷ Seznam žrtev, INZ.

⁹⁸ Seznam žrtev, INZ.

⁹⁹ Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, knjiga 3, str. 377, knjiga 5, str. 205–207.

¹⁰⁰ Seznam žrtev, INZ.

¹⁰¹ Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, knjiga 5, str. 220–221.

¹⁰² Seznam žrtev, INZ.

¹⁰³ Seznam žrtev, INZ.

¹⁰⁴ Seznam žrtev, INZ.

Skupina Slovencev v 122. diviziji Greif v Kališu; drugi z desne je Anton Uliar iz Reke-Prežganj, ki je padel 6. aprila 1944 pri Narvi (Mobilizacija Gorenjcev, str. 33.)

Število za vojsko sposobnih moških v Litiji in okolici:

Občina	Število moških 1897–1925*
Litija ¹²⁰	991
Šmartno pri Litiji ¹²¹	494
Kresnice ¹²²	266
Vače ¹²³	24*
Trebeljevo ¹²⁴	75*

* Ni dokumenta o tem, temveč obstaja le podatek za letnike 1923–1925.

Prve nabornike so odvedli v Nemčijo na »delovno službo« (Reichsarbeitsdienst), starejše letnike pa pozneje kar neposredno v nemško vojsko.¹²⁵ Razporedili so jih po raznih nemških frontah od zahodne do vzhodne in severne Evrope,¹²⁶ a če že govorimo o padlih in umrlih med njimi, moramo žal ugotoviti, da je večina od 86 žrtev doslej obveljala za pogrešane, saj je bilo kraj smrti moč

ugotoviti le pri dobri tretjini in ta priča, da jih je največ izgubilo življenje na vzhodni fronti.¹²⁷ Nekaterim je prav tam uspelo prebegniti k Rdeči armadi, ki je iz njih še v Sovjetski zvezi sestavila 1. jugoslovansko brigado, nekateri pa so se na drugih frontah priključili V. prekomorski brigadi in vsaj 4 moške z Litijskega so kot borci teh enot izgubili življenje na bojišču.¹²⁸

V dokumentih njihovim usodam ni mogoče natančneje slediti, orišejo pa jih pričevanja preživelih, denimo pripadnikov 122. divizije Greif, v kateri so služili tudi moške s širšega Litijskega, pri čemer so vsaj trije padli na vzhodni fronti.¹²⁹ Prek »delovne službe« v Nemčiji ali pa neposredno so jih od pomladi 1943 dalje »prestavljali« na fronto; tako jih je pot vodila prek Poljske, kjer so opravili nekaj mesečno urjenje, dobili še zadnji dopust, od koder se le dva nista vrnila, saj sta v času dopusta uspela dobiti zvezo s partizani. Druge so sredi decembra istega leta prestavili na severni odsek rusko-nemške fronte.¹³⁰ Kdor jo je preživel, je doživel še fronto v Belorusiji in Estoniji ter Finskem zalivu.¹³¹

¹²⁰ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Litija, 3. 2. 1941.

¹²¹ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Šmartno pri Litiji, 4. 2. 1941.

¹²² ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Kresnice, 4. 2. 1941.

¹²³ ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Gemeinden des politischen Kreis Stein.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Dežman, Niso jih uklonili, str. 13.

¹²⁶ ARS, AS 1603, Deželni svetnik Kamnik, šk. 842, I/3, Padli in pogrešani.

¹²⁷ Smrtne žrtve, INZ.

¹²⁸ Smrtne žrtve, INZ.

¹²⁹ Lončar, Bog z nami, str. 26, 97–98.

¹³⁰ Prav tam, str. 35, 44, 46.

¹³¹ Prav tam, str. 56.

»Leta 1943 aprila sem bil ponovno klican na Gestapo ...«: litijski raztrganci in pripadniki drugih nemških uniformiranih enot

Nemške zasedbene sile, ki sicer niso bile naklonjene sodelovanju s Slovenci, so kljub vsemu izkoristile domače prebivalstvo za svoje partikularne koristi, zlasti za zatiranje vsakega pojava odpora. Poleg rekrutiranja v redne oddelke nemške vojske so Slovence namreč uporabile tudi kot nekakšno pomožno policijo na orožniških postajah.¹³² Obenem pa so v Litiji, Kresnicah, na Vačah in v Šmartnu pri Litiji delovale izpostave kamniškega gestapa, ki se je prav tako skušal opirati na domačine.¹³³

Na postaji v Litiji¹³⁴ so med drugim službovali nekdanji jugoslovanski orožniki¹³⁵ in od teh je med vojno padel le eden, ki je v Litiji služboval kot kriminalist, padel pa je v spopadu s partizani.¹³⁶

Za zasledovanje partizanskih enot je gestapo ustanovil tudi nekaj skupin »protiband« (Gegenbande), nekakšnih lažnih partizanov, poznanih tudi kot »raztrganci«. Prvič pa so jih uporabili avgusta 1942 prav proti 2. grupi odredov na Krvavcu.¹³⁷ Zgodbo o litijskih raztrgancih, ki so imeli postojanko v Ponovičah, je težko raziskati na podlagi zgodovinskih dokumentov, saj je šlo za nekakšno »ilegalno« formacijo, zato je treba poseči po maloštevilnih pričevanjih.¹³⁸ Ti nam odstirajo, da je litijska žandarmerijska postaja že leta 1942 dala privedi nekaj posameznikov iz Litije in okolice, kjer jim je gestapo strogo zaukazal, naj spremljajo dogajanje v svojih krajih. Vsak posameznik je to nalogo dojemal drugače, a spomladi 1943 so jih na isti postojanki zbrali še enkrat in jim ponudili, naj se priključijo raztrgancem v Ponovičah.¹³⁹ Raztrganci na Litijskem niso bili vsi domačini, med njimi namreč najdemo tudi kočevske Nemce.¹⁴⁰ Ti so večkrat sodelovali v nasilnih nemških akcijah proti civilnemu prebivalstvu,¹⁴¹ z raziskavo pa smo lahko potrdili 4 padle raztrgance, doma z Litijskega, od katerih so trije padli ob partizanskem napadu na Ponoviče, enega pa so maja 1945 ustrelile nemške enote same, ker se z njimi ni hotel umakniti na Koroško. Varnostno obveščevalna služba Osvobodilne fronte (VOS OF) pa je obračunala še s tremi domačini, ki

jih je bremenila sodelovanja z gestapom, a iz gradiva ni razvidno, na kakšen način naj bi z njim sodelovali.¹⁴² Zaslediti pa je tudi primer, ko so ponoviškega raztrganca odpustili iz postojanke in ga vpoklicali v redno nemško vojsko. In preživel je tudi to.¹⁴³

Manjši del domačih sodelavcev gestapa, ki niso uspeli pobegniti v tujino, so po vojni vojaške oblasti postavile pred svoja sodišča,¹⁴⁴ a žal dokumenti o tem niso dostopni, zato lahko o njihovi usodi le ugibamo. Del jih najdemo tudi med litijskimi domobranci; tudi tistimi, ki so bili pobiti neposredno po koncu vojne.¹⁴⁵

Sklepno poglavje v zgodbi o raztrgancih so bili povojni sodni procesi pred civilnimi sodišči in tudi tam je zaslediti koga z obravnavanega območja. Okrožno sodišče v Ljubljani je leta 1949 namreč vodilo postopek proti nekdanjemu, tedaj štiriindvajsetletnemu raztrgancu postojanke na Vranskem, ki je bil po rodu iz Kresnic. Med vojno se je sicer v Ljubljani, kjer je živel, pridružil partizanom, a so ga nemške enote že leta 1943 zajele pri Slovenj Gradcu, zaprle v mariborske zapore, kjer je, da bi si rešil glavo, pristal na sodelovanje z raztrganci. Sam je v pritožbi na smrtno obsodbo zanimal vse obtožbe, češ da je bil tedaj le »vajenec«, ki samoiniciativno ni sodeloval v akcijah proti partizanom, temveč jim je skušal kot nekdanji partizan celo pomagati, vendarle pa je Vrhovno sodišče zavrnilo njegove argumente in ga usmrtilo z obešanjem.¹⁴⁶

Posledice vojnega nasilja

Razkosana litijska občina je med vojno torej doživela zelo raznolik razvoj dogodkov in prav tako raznoliko vojno nasilje, začeni z okupatorskim, ki je sprožilo, da je del prebivalstva pristopil k oboroženemu odporu, in nato z revolucionarnim nasiljem. Srečala se je tudi z razvojem kolaboracije in njenim krogom nasilja ter s tem doživela elemente državljanske vojne. Ob porušenih in požganih hišah je zaradi vojnega nasilja življenje izgubilo še 967 domačinov, med katerimi jih je 116 umrlo v okupatorskih koncentracijskih taboriščih in v izgnanstvu, 35 jih je padlo kot talcev, več kot 200 jih je življenje izgubilo na bojiščih, kot kolateralnih žrtev pa jih je 28 umrlo v bombardiranjih in 33 za posledicami raznih (z vojno povezanih) nesreč. Za skoraj polo-

¹³² ARS, AS 1622, šk. 49, a.e. 248, Žandarmerijska postaja Litija, An die Gandarmerieposten Littai, Höflein und Kressnitz, 20. 8. 1941.

¹³³ Jesenšek, Gestapo, str. 84–86. Ferenc, Ilustrirana zgodovina Gestapa, str. 223–224.

¹³⁴ ARS, AS 1827, šk. 56, I/1d, Litija, dok. 0-1867.

¹³⁵ Mobilizacija Gorenjcev, str. 302.

¹³⁶ Smrtne žrtve, INŽ.

¹³⁷ Ferenc, Gestapo v Sloveniji, str. 230.

¹³⁸ Več o tem: Mobilizacija Gorenjcev, str. 291, 302.

¹³⁹ Prav tam.

¹⁴⁰ ARS, AS 1827, šk. 56, I/4a, Seznam Gestapovcev v Litiji, dok. 3838.

¹⁴¹ ARS, AS 1827, šk. 56, I/1e, Vače, 13. 9. 1944, Litija, 10. 10. 1944, 0-1857; I/4a, Seznam Gestapa.

¹⁴² Smrtne žrtve, INŽ. AS 1827, KUZOP, šk. 56, I/8, Litija, dok. 3829, Seznam Gestapovcev v postojanki Ponoviče, od sept. 1942 do okt. 1943.

¹⁴³ Mobilizacija Gorenjcev, pričanje Martina Breznikarja, str. 291.

¹⁴⁴ ARS, AS 1827, šk. 56, I/4a, Seznam Gestapovcev v Litiji, dok. 3838.

¹⁴⁵ Smrtne žrtve, INŽ.

¹⁴⁶ ZAL, LJU 85, K 199/49.

Porušena hiša Jožefe Lindner (Litijski zbornik I, str. 348).

vico litijskih žrtev je (ne)posredno odgovoren nemški okupator (459), ki je posedoval več litijske občine in bil obenem nasilnejši od italijanskega. Ta ji je zadal 20 žrtev. Na drugi strani pa sta medvojno revolucionarno nasilje in povojni obračun leta 1945 zahtevala več kot 120 življenj domačinov.¹⁴⁷

V Litiji smo ugotovili skoraj toliko vojnih žrtev, kot je slovensko povprečje, a je glede na razmerje med skupinami žrtev, ki nakazuje, da je bila skoraj polovica žrtev civilistov, še bolj očitno, da je na Litijem potekala totalna vojna, ki je prizadela velik delež človeških in gmotnih sil.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1603, Deželni svetnik Kamnik.

AS 1622, Republiški sekretariat za notranje zadeve – orožništvo.

AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri predsedstvu SNOS.

AS 1890, Zbirka nemškega, italijanskega in madžarskega tiska na okupiranem slovenskem ozemlju.

AS 1912, Informativni urad, Vesti IV.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 85 – Okrožno sodišče Ljubljana.

OBJAVLJENI VIRI

Dokumenti ljudske revolucije Slovenije (DLRS), knjiga 3, avgust 1942 – oktober 1942 (ur. Tone Ferenc). Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.

ELEKTRONSKA ZBIRKA PODATKOV

Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej 1941–1946. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997 – 30. 1. 2011. Podatkovna zbirka.

¹⁴⁷ Seznam žrtev, INZ.

LITERATURA

- Burgwyn, H. James: *Imperij na Jadranu*. Mengeš : Ciceron, 2009.
- Deželak Barič, Vida: *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana : Razpoznavanja-Recognitiones, 2007.
- Dežman, Jože: *Niso jih uklonili. Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski kraji in ljudje XI, 1999, str. 9–25.
- Ferenc, Tone: *Fašisti brez krinke*. Maribor : Založba Obzorja, 1987.
- Ferenc, Tone: *Gestapo v Sloveniji*. Butler, Rupert: *Ilustrirana zgodovina gestapa*. Radenci : Style Maxima, 1998, str. 203–243.
- Ferenc, Tone: *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945*. Država v državi, 1. del. Ljubljana : Borec, Partizanska knjiga, 1987.
- Ferenc, Tone: *Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. Izgnanci* (ur. Franc Šetinc). Ljubljana : Društvo izgnancev Slovenije, 1993, str. 19–107.
- Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi med 2. svetovno vojno*. 1, Razkosanje in aneksionizem (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana : Modrijan, 1997.
- Gellately, Robert: *Lenin, Stalin and Hitler, The Age of Social Catastrophe*. New York : Alfred A. Knopf, 2007.
- Gemeinde- und Ortschaftsverzeichnis der an den Reichsgau Kärnten angegliederten befreiten Gebiete Oberkärnten und Unterkärntens*. Wien : Publikationsstelle Wien, 1942.
- Godeša, Bojan, Tominšek Čehulič, Tadeja: *Fašistično nasilje nad Slovenci v času tuje zasedbe 1941–1945. Fašizem in Slovenci* (ur. Jože Dežman). Ljubljana : Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2009, str. 183–190.
- Izbrani zapisniki zaslišanj mobilizirancev in drugi dokumenti iz arhiva Ministrstva za notranje zadeve. *Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski kraji in ljudje XI, 1999, str. 286–312.
- Jerič, Vid: *Gabrovka med Narodnoosvobodilno borbo. Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 304–344.
- Jesenšek, Albin: *Gestapo streže po organizaciji osvobodilne fronte v Šmartnem in okolici. Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 81–90.
- Kocbek, Edvard: *Tovarišija, Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 2004.
- Krajevni leksikon Slovenije*, 2. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana : Državna založba Slovenije 1971.
- Lončar, Janez: *Bog z nami. Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski kraji in ljudje XI, 1999, str. 26–103.
- Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, 3. in 5. knjiga. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1973.
- Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana : Slovenska matica, 2003.
- Nečak, Dušan: *»Nemci« v Sloveniji 1938–1948. Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju* (ur. Dušan Nečak et al.). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 349–373.
- Pungerčar, Stane: *Žrtve in sadovi narodnoosvobodilnega boja. Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 348–357.
- Spomini na partizanska leta* (ur. Ferdo Godina). Ljubljana : Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Župančič, Jože: *Okupator v Litiji. Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 22–29.

SUMMARY

Litija during World War II: consequences for the population

During World War II the destiny of the Litija area was perhaps most mainly determined by its position on the border of the spheres of interest between two occupying forces – Germany and Italy. Namely, until Italy's capitulation it granted the German part of Litija the character of a well-protected and controlled area, preventing the penetration of any, albeit persistent, political flows and ideas. Due to the violent German occupational policy as well as the fact that the Litija border area was dotted with German police posts, the local inhabitants were neither willing nor able to stick their necks out in order to establish an autochthonous partisan military unit here. The border and (perhaps) the Sava River also posed a formidable challenge to the Headquarters of the Slovenian partisan army, which made several unsuccessful attempts to push through this area from Dolenjska to Štajerska or vice versa. Furthermore, given that the German authorities would not consent to cooperate with Slovenes, the local anti-revolutionary movement was long unable to take root here. Therefore, the first

posts of the Gorenjska Home Guard posts in the Litija area only in December 1944. Slovenian Home Guards operated mainly along its southern borders.

During the war the dismembered Municipality of Litija was a site of an extremely diverse course of developments and numerous forms of war violence, beginning with atrocities committed by the occupying forces, which ultimately stirred a part of the population to join the armed resistance. Two other sources of violence that further plagued the Muni-

cipality of Litija during the war were the revolutionary terror and collaboration, which assumed the form of a genuine civil war. The local population therefore found itself in a total war, with 414 homes burnt down, dozens of people suffering permanent physical disability, disfigurement or other consequences, and 967 casualties. This means that the Municipality of Litija lost a little over 6% of its population, which was close to Slovenian average.

Gabrovka na razglednici, natisnjeni okoli leta 1930 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 135).